

Աարունյան Ն. Պ.
**ԺՈՂՈՎՐԴԱԳՐԱԿԱՆ ՏԵՂԱՇԱՐԺԵՐԸ ԼԵՌՆԱՅԻՆ
ՂԱՐԱԲԱՂՈՒՄ ԱՐՑԱԽՅԱՆ ՀԱՐԺՄԱՆ ՆԱԽԱՇԵՄԻՆ**

Այսօր, վեր հանելով արխիվային փաստաթղթերը, ազատ մամուլի գոյության պայմաններում ուսումնասիրելով հրատարակված աշխատանքները¹ և վիճակագրական տեղեկությունները², մենք կարող ենք ճշգրիտ պատկերացում կազմել Լեռնային Ղարաբաղի ինքնավար մարզի ինչպես ժողովրդագրական պրոցեսների, այնպես էլ սոցիալ-տնտեսական բնագավառի մյուս ոլորտների և քաղաքական իրավիճակի մասին, պարզել այն նախադրյալները, որոնք հասունանալով անխուսափելի դարձրին 1988 թվականից Ղարաբաղում ծնունդ առած քաղաքական իրադարձությունները:

Դեռևս մինչև արցախյան շարժումը Լեռնային Ղարաբաղում ադրբեջանական կառավարությունը, հիմք ընդունելով 1921թվականի հուլիսի 5-ի ՌԿ(բ)Կ Կովկասյան բյուրոյի կողմից ընդունված որոշումը³ Լեռնային Ղարաբաղը Ադրբեջանին տալու մասին, շարունակում էր հայ բնակչության նկատմամբ կիրառել ազգային իրավունքները ոտնահարելու և խտրական քաղաքականություն, որի իմաստն էր հայաթափ անել Լեռնային Ղարաբաղը և մարզին եթնիկական առումով զուտ ադրբեջանական տեսք տալ, աստիճանաբար ճանապարհ հարթելու պանթուրքիստական գաղափարների իրականացման, Թուրանական տերության ստեղծման համար: Այդ նպատակները քողարկելով հանդերձ, Ադրբեջանի պատմաբան Իգորար Ալիևը փորձում էր իր «Լեռնային Ղարաբաղը» գրքում համոզմունք ստեղծել, թե իբր 1923 թվականի հուլիսի 7-ին Ադրբեջանի Կենտգործկոմի կողմից հրապարակված «Լեռնային Ղարաբաղի ինքնավար մարզի կազմակերպման մասին»⁴ ղեկրեռով կարևոր նշանակություն ունեւ Լեռնային Ղարաբաղի հետագա զարգացման համար: «... Ադրբեջանի աշխատավորների և ողջ սովետական ժողովուրդների եղբայրական ընտանիքում Լեռնային Ղարաբաղի աշխատավորները Սովետական կառավարության տարիների ընթացքում զգալի հաջողություններ ձեռք բերեցին տնտեսական և կուլտուրական շինարարության բնագավառներում»⁵: Այսինքն ամեն ինչ արվել էր բարեկեցիկ կյանք ստեղծելու և խաղաղությանը ապրելու համար. որ ժողովրդագրական իրավիճակը պետք է խոսեր հօգուտ տեղի հայ բնակչության: Այնինչ նույն «սովետական տարիների» ընթացքում կուտակված փաստերն ու թվերը վկայում են այլ բանի մասին:

Մինչև Ղարաբաղում խորհրդային կարգեր հաստատվելը, 1918-1920թթ. ազգամիջյան ընդհարումների հետևանքով բնակչության ընդհանուր թվաքանակը զգալիորեն պակասեց: Այսպես, եթե Լեռնային Ղարաբաղի տարածքում 1913թ. ապրում էր շուրջ 176 հազար մարդ, ապա 1926թ. այն զգալիորեն նվազեց՝ կազմելով 125,3 հազար մարդ⁶. Դրա հետ մեկտեղ Լեռնային Ղարաբաղի ընդհանուր բնակչության թվակազմում զգալիորեն բարձրացել էր հայ բնակչության տեսակարար կշիռը և 1921 թ. դրությամբ կազմեց 94,4 տոկոս: Դա պայմանավորված էր մի շարք հանգամանքներով: Չնայած Ադրբեջանի մուսավաթական ուժերը հարձակումներ էին գործում, բայց 1918-1920 թթ. Լեռնային Ղարաբաղը մնաց անկախ: Այնուհետև, տիրելով Լեռնային Ղարաբաղի հարևանությամբ բնիկ հայ բնակչությամբ բնակեցված մի շարք շրջանների Ադրբեջանի մուսավաթական կառավարությունը կազմակերպեց հայ բնակչության քարոյ, որից փրկվածների մի մասը ապաստան գտավ Լեռնային Ղարաբաղում:

Ընդհանուր առմամբ Լեռնային Ղարաբաղը, ինչպես նաև ամբողջ Հայաստանը, այդ տարիներին տվեց մեծաթիվ կորուստներ⁷:

Սակայն Ադրբեջանի մի խումբ աշխարհագրագետներ, առաջն հորև ստույգ վիճակագրական աղբյուր վկայակոչելու, «Բակինսկի ռաբոչի» թերթի էջերում գրում էին, որ իբր թե 1921թ., Լեռնային Ղարաբաղը Ադրբեջանին հանձնելու պահին, այնտեղի բնակչության թվակազմի 90 տոկոսը ադրբեջանցիներ էին⁸: Դրանով նրանք փորձում են «բացատրել», «պատճառաբանել» ՌԿ(բ)Կ ԿԿ-ի Կովկասյան բյուրոյի 1921 թ. հուլիսի 4-ի որոշումը՝ հուլիսի 5-ի որոշմամբ փոխարինելու անհրաժեշտությունը: Այսինքն, 10

տոկոս հայերով բնակեցված տարածքին շնորհիվ է ինքնավար մարզի կարգավիճակ՝ Աղրբեջանական ԽՍՀ կազմում:

Եթե խորհրդային կարգերի հաստատումով Լեռնային Ղարաբաղում բնական աճի շնորհիվ նկատվեց բնակչության ընդհանուր թվաքանակի կայունացում և նրա ավելացում, ապա Լեռնային Ղարաբաղը Աղրբեջանական ԽՍՀ-ի կազմի մեջ մտնելուց հետո սկիզբ է առնում նրա հայ բնակչության արտագաղթը:

Այն հիմնականում համգեցրել է մարզի հայ բնակչության տեսակարար կշռի անընդհատ նվազմանը: Ընդ որում Լեռնային Ղարաբաղի հայ բնակչության մեծ արտահոսքը մինչև երկրորդ աշխարհամարտը ուղեկցվում էր բնական բավականին բարձր աճով: Վերջինիս շնորհիվ այդ ընթացքում դրսևորվեց հայ բնակչության բացարձակ աճի որոշ միտում, թեև այն մեծ մասշտաբ չընդունեց: 1926-1939թթ. մարդահամարների ընթացքում, Աղրբեջանում հրապարակված վիճակագրական տվյալներով, մարզում հայ բնակչությունը ավելացավ 18,9 տոկոսով, այսինքն՝ 1926թ. 111,7 հազարից՝ 1939 թ. հասավ 132,8 հազար⁸: Նույն տարիներին մարզի բնակչության ընդհանուր թիվը 125,3 հազարից հասավ 159,8 հազարի⁹ կամ ավելացավ 20,4 տոկոսով: Ղրա հետևանքով հայերի տեսակարար կշիռը մարզի ընդհանուր բնակչության թվակազմում կրճատվեց և 1930 թ. իջավ 83,1 տոկոսի: Մինչդեռ այդ տարիներին ոչ միայն Լեռնային Ղարաբաղը, այլև խորհրդային Հայաստանը բնութագրվում էին ծնելիության և բնական աճի բավականին բարձր մակարդակով: Բավական է ասել, որ 1940 թ. Հայկական ԽՍՀ բնակչության ծնելիության և բնական աճի մակարդակով Միությունում առաջին տեղն էր զբաղում և Աղրբեջանական ԽՍՀ-ին գերեզանցում էր համապատասխանաբար 11,8 և 12,7 մարդով (բնակչության 1000 շնչի հաշվով)¹⁰: Գրեթե համանման տարբերություն էր նկատվում Լեռնային Ղարաբաղի և Աղրբեջանական ԽՍՀ-ի բնակչության բնական աճի մակարդակների միջև: Այնուամենայնիվ այդ տարիները Լեռնային Ղարաբաղի հայ բնակչության վերարտադրությունը բնութագրող «ամենաչափավոր» տարիներն էին, երբ արտագաղթը թեև կար, բայց մարզում մնալու հնարավորություն ուներ ծնված յուրաքանչյուր երկրորդ հայը:

Հայրենական պատերազմը իր խոր հետքը թողեց Լեռնային Ղարաբաղի ինքնավար մարզի հայ բնակչության վերարտադրության ընթացքի վրա: Հայրենիքի պաշտպանության համար զորահրչված 45 հազար¹¹ երիտասարդների մոտ կեսը՝ 22 հազար¹² զոհվեց պատերազմի դաշտում: Պատերազմի թատերաբեմից հեռու գտնվող ոչ մի ժողովուրդը այդքան մեծաքանակ զոհեր չի տվել¹³: Ղրա, ինչպես նաև անընդհատ ավելացող արտահոսքի հետևանքով մարզի հայ բնակչությունը զգալիորեն կրճատվեց և 1959 թվականին կազմեց 110,1 հազար (ավելի քիչ, քան 1926թ.): Աղրբեջանցի բնակչությունը շարունակում էր ավելանալ ինչպես բնական աճի, այնպես էլ դեպի Լեռնային Ղարաբաղ կատարվող ներհոսքի շնորհիվ, որի հետևանքով Լեռնային Ղարաբաղի բաժինը զգալիորեն նվազեց և 1959 թվականին իջավ 84,4 տոկոսի: Հետագա տարիներին Լեռնային Ղարաբաղի հայ բնակչության արտահոսքը ավելի ուժեղացավ: Այսպես, 1965 թվականի հունիսի դրությամբ ԼՂԻՄ-ի բնակչության բնական աճը կազմում էր՝ 320 ծնունդ, 2 ծնունդ մահացած, 74 մահ, այդ թվում 1 մահ մինչև մեկ տարեկան երեխայի, 246 հոգի բնական աճ¹⁴, իսկ բնակչության շարժը նույն թվականի երկրորդ եռամսյակում (ապրիլ, մայիս, հունիս) կազմում էր հետևյալ պատկերը. մուտքը 439 մարդ, ելքը 480 մարդ, մեխանիկական աճը - 41 մարդ¹⁵:

1965 թվականի դեկտեմբերին ԼՂԻՄ-ից բնակչության արտահոսքը կազմեց 180 մարդ, մարզ մտավ 203 մարդ և բնակչության մեխանիկական աճը կազմեց +23 մահ¹⁶: Այսինքն բնակչության մեխանիկական աճի տեղաշարժ նկատվեց նույն տարվա վերջի դրությամբ, բայց դա չէր նշանակում, թե ընդհանուր առմամբ 1965 թվականին բնակչության շարժը

ԼՂԻՄ-ում կարելի է դրական համարել՝ հոգուտ բնակչության: Այսպես, (տես աղյուսակ 1)

ԼՂԻՄ-ի բնակչության շարժը 1965-75թթ.

Աղյուսակ 1

		մուտքը	ելքը	մեխանիկական աճը
գյուղական տարածք	1965թ. ¹⁷ 1975թ. ¹⁸	521 296	1044 911	-523 -615
քաղաքային տարածք	1965թ. ¹⁹ 1975թ. ²⁰	1659 2163	1640 1782	+19 381

1959թ. և 1989թ. մարդահամարների ընթացքում հայ բնակչությունն ավելացավ ընդամենը 35,4 հազար մարդով, այսինքն, 1959թ-ին այն կազմում էր 84,4 տոկոս, իսկ 1989թվականին 76,9 տոկոս: Նկատվում է հայ բնակչության թվի նվազում: Իսկ աղբյուրների բացարձակ աճը ավելի մեծ թիվ էր, այն դեպքում, երբ աղբյուրների մարզի ընդհանուր բնակչության մեջ 1959 թ. կազմում էին ընդամենը 13,8 տոկոս: 1959թ թվականին աղբյուրների թիվը 18,0 հազար մարդ էր, այսինքն 13,8 տոկոս, 1989 թվականին 40,6 հազար, որը կազմում է 21,5 տոկոս: Այսինքն, զրեթե կրկնակի անգամ ավելացել էր աղբյուրների թիվը²¹: Այդ տարիներին ևս այստեղ բնական աճի մակարդակը բավականին բարձր էր: Այսպես, 1960 թվականին մարդում 1000 շնչի հաշվով ծնվում էր 40,5 երեխա, իսկ բնական աճը 33,3 մարդ էր²²: Ըստ որում Լեռնային Ղարաբաղը այդ ցուցանիշներով փոքր ինչ զիջում էր Աղբյուրների իսկական իսՄ-ին:

Դետագա տարիների ընթացքում ԼՂԻՄ-ի բնակչության բնական աճը դրսևորվում է խիստ նվազման միտումով, որը բացատրվում է նրանով, որ մի կողմից իջնում էր ծնունդը, իսկ մյուս կողմից՝ բարձրանում էր մահացությունը: Այդ մասին վկայում են թվերը (տես աղյուսակ 2):

ԼՂԻՄ-ի բնակչության ծնելիությունը, մահը, բնական աճը 1951-1987թթ.
(բնակչության 1000 շնչի հաշվով)²³

Աղյուսակ 2

Տարեթվերը	Ծնվածների թիվը	Մահացածների թիվը	Բնական աճը
1951	31,4	9,4	22,0
1960	38,0	7,2	30,1
1961	40,5	7,2	33,3
1965	34,6	6,6	28,0
1970	27,6	6,9	20,7
1975	23,5	8,0	15,5
1980	25,1	7,9	17,2
1985	24,1	7,7	16,4
1987	25,2	7,4	17,8

ԼՂԻՄ-ի բնակչության բնական աճի նման նվազումը բացատրվում է ոչ միայն սոցիալ-տնտեսական պայմանների փոփոխությամբ (թեև քիչ նկատելի), այլև առաջին հերթին, երիտասարդության սրընթաց արտահոսքով: Դա հանգեցրել է մարզի հայ բնակչության «ծերացման», որը մի կողմից իջեցրել է ծնելիությունը և մյուս կողմից՝ բարձրացրել մահացությունը: Ըստ որում առանձնապես արտահայտիչ է մահացությունը՝ Օրինակ, եթե 1970-1986թթ. Աղբյուրների իսՄ-ում բնակչության 1000 շնչի հաշվով մահացել է 6-7 մարդ, ապա ԼՂԻՄ-ում այդ ընթացքում այն կազմել է 7,5-8 մարդ՝ հանրապետությունում ծնելիության բավականին բարձր մակարդակի պայմաններում: Լեռնային Ղարաբաղի հայ բնակչության աճի ընդհանուր վիճակը շատ վատացավ 1970 և 1979թթ. մարդահամարների միջև ընկած ժամանակաշրջանում, երբ մարզի աղբյուրների բնակչության 36,3 տոկոս աճի պայմաններում հայ բնակչությունն ավելացավ միայն 1,7

տոկոսով,կամ ընդամենը 2 հազարով: Այդ տարիներին մարզում մնում էր այստեղ ծնված

10 հայ բնակչից միայն մեկը, իսկ մնացած 9-ը հեռանում էր երկրի այլ շրջաններ: 1979թ. մարդահամարի տվյալներով այստեղ բնակվում էր 162,2 հազար մարդ, որից 123,1 հազարը կամ 75,9 տոկոսը հայեր էին:

Բավական է ասել, որ զգալիորեն բարձր աճի պայմաններում մարզի հայ բնակչությունը 1939-1979 թթ. պակասել էր շուրջ 10 հազարով: Ընդ որում 1923-1979թթ. ընթացքում մարզի գյուղական բնակչությունը կրճատվեց 61,3 հազարով²⁴: Այդ տարիների ընթացքում ամայացան մի քանի տասնյակ հայկական գյուղեր, իսկ աղյուքեջանական գյուղական բնակչությունը, ընդհակառակը, ամբողջատ աճում էր: Ստեղծված իրավիճակի մասին վկայում են վիճակագրական տվյալները(տես աղյուսակներ 3 և 4):

ԼՂԻՄ-ի բնակչության թիվը վարչական շրջաններում ըստ խորհրդային մարդահամարների տվյալների²⁵

Աղյուսակ 3

	01.01 1959թ.	01.01. 1960թ	01.01. 1961թ.	01.01. 1962թ.	01.01. 1963թ.	01.07. 1963թ.
Ստեփանակերտ քաղաքը և շրջանը	41333	42555	42243	45894	47048	48106
Շուշի քաղաքը և շրջանը	10617	10825	11050	11337	11608	11740
Մարդակերտ քվականը և շրջանը Մադադիս գետ հետ	37900	39258	40463	41426	42202	42702
Կարմիր շուկա ավանը,Մարտունի քվականը և Մարտունու շրջանը	25000	25772	26573	27387	28131	28446
Հաղորուքի շրջանը	16791	17226	17319	17532	17734	17955
քաղաքային տարածք	35236	36215	37737	39739	41190	42212
գյուղական տարածք	95355	98670	101161	103837	105533	106737
Ընդ. ԼՂԻՄ-ում	131641	134636	137648	143576	146723	148949

Այսպիսով, Աղյուքեջանում իրատարակված պաշտոնական վիճակագրական տվյալներով՝ 1926-1979 թթ. Ղարաբաղի հայ բնակչությունը ավելացել էր 33,8 հազարով՝ 10,2 տոկոսով, իսկ աղյուքեջանցի բնակչությունը շուրջ 3 անգամ²⁶, այսինքն 38 հազարով:

Պարզվում է, որ հայ բնակչության բացարձակ աճը շատ ավելի փոքր էր, քան աղյուքեջանցիներինը,թեև 1926թ հայեր իրենց թվաքանակով շուրջ 10 անգամզերազանցում էին աղյուքեջանցիներին: Դա հայ բնակչության մշտապես տեղի ունեցող կայուն արտահոսքի և աղյուքեջանցի բնակչության ներհոսքի արտահայտություն էր:²⁷ Հենց այդ պատճառով էլ, եթե 1926 թ. ԼՂԻՄ-ում բնակչությունը կազմում էր Աղյուքեջանական ԽՍՀ-ի ընդհանուր բնակչության 5,4 տոկոսը, ապա 1989թ. մարդահամարի տվյալներով իջավ մոտ 2,7 տոկոսի²⁸, այդ այն

ԼՂԻՄ-ի բնակչության թիվը և ազգային կազմը մարդահամարների տարիներին (հազար մարդ)²⁹

Աղյուսակ 4

	1926 թ.	1939 թ.	1959 թ.	1970 թ.	1979 թ.	1989 թ.
Անբողջ բնակչությունը այդ թվում	125,3	150,8	130,4	150,3	1622	189,1
հայեր	111,7	132,8	110,1	121,1	123,1	145,5
տոկոսներով	89,1	88,1	84,4	80,6	75,9	76,9
ադրբեջանցիներ	12,6	14,1	18,0	27,2	37,3	40,6
տոկոսներով	10,1	9,3	13,8	18,1	22,9	21,5
ռուսներ	0,6	3,2	1,8	1,3	1,9	1,9
տոկոսներով	0,5	2,1	1,4	0,9	0,8	1,0

դեպքում, երբ չպետք է անտեսել, որ 1988 թ. սումգայիթյան և նրան հաջորդած դեպքերի հետևանքով Ադրբեջանի հայաշատ վայրերից փախստական հայերի որոշ խումբ բնակություն հաստատեց ԼՂԻՄ-ում՝ նախկին բնակավայրերում:

Այդ պատճառով էլ 1989 թ. մարդահամարի տվյալներով մարզի հայ բնակչության տեսակարար կշիռը փոքր-ինչ բարձրացավ, իսկ մարդահամարից հետո այդ տոկոսը իջավ մարզում ադրբեջանցիներով բնակեցված շրջաններում ինտենսիվ բնակարանաշինարարությունն իրականացնելու և ադրբեջանցիներով բնակեցնելու հետևանքով:

Զմայած արտադրության բնույթով Լեռնային Ղարաբաղը շարունակում էր մնալ գերազանցապես ագրարային (1979 թ. քաղաքներում ապրում էր բնակչության 44 տոկոսը)³⁰ և Ադրբեջանի հումքային կցորդը, այդուհանդերձ մարզը բնութագրվում է գյուղական հայ բնակչության էական նվազմամբ: 1923-1979 թթ. մարզի գյուղական բնակչությունը պակասել էր 61,3 տոկոսով³¹: Հասկանալի է, որ հայ գյուղական բնակչության բացարձակ նվազող թիվը գերակշռում է հիշատակվող 61,3 հազարին, քանի որ դրա մեջ են մտնում նաև ադրբեջանցիներով բնակեցված գյուղերի բնակիչները, որոնց թիվն անընդհատ ավելանում էր: Այսպես, օրինակ, ԼՂԻՄ-ի վիճակագրական վարչության տեղեկությունների համաձայն՝ 1962 թվականի հունվարի 1-ի դրությամբ ԼՂԻՄ-ի գյուղական բնակչությունը կազմում էր 98525 մարդ կամ 443 մարդով պակաս 1961 թվականի հունվարի 1-ի տվյալների համեմատությամբ: Գյուղական բնակչության նվազումը տեղի է ունեցել Ստեփանակերտի շրջանի հաշվին 310 մարդով, Մարդալեւոսի շրջանի հաշվին 165 մարդով, Շուշիի շրջանի հաշվին 9 մարդով, իսկ մյուս շրջանների հաշվին կա աճ Մարտունու շրջանում 19 մարդով, Հադրութի շրջանում 22 մարդով³²:

Նշանակալից է Ադրբեջանի կառավարության կողմից դեռևս 1930-ական թվականների սկզբներին մշակած ԼՂԻՄ-ի հայ երիտասարդությանը հայրենի օջախից արտաքսելու խորամանկ ու դիվային միջոցը: Դա գյուղական երիտասարդության մասսայական բռնի հավաքն էր Ադրբեջանի նավթահանքերը սևազործ բանվորական աշխատանքի և Բաքվի արվարձաններում ստեղծված, այսպես կոչված, ֆաբրիկա-գործարանային ուսուցման ծամբարներում նույնպես աշխատանքի անցնելու համար: Այսպիսի բռնի հավաքագրումները շարունակվեցին մինչև 1950-ական թվականների վերջերը: Ղարաբաղի հայ երիտասարդության մասսայական հավաքը կատարվում էր տեղերում՝ սովորական ապրանքի պես: Հավաքագրված երիտասարդությունը ապրանքային գնացքներով ուղարկվում էր Բաքու: Այդ կապակցությամբ 1933 թ. «Սովետական Ղարաբաղ»» թերթում գրված էր, որ Լեռնային Ղարաբաղի ինքնավար մարզը պարտավորվել է Ազնեֆտին կազմակերպված ծնով տալ 1300 բանվոր, որը պետք է հավաքագրվեր 3 օրվա ընթացքում (օգոստոսի 12-15-ը)³³: Բացի այդ 1300 հոգուց, Ղարաբաղից 100 երիտասարդներ պետք է ուղարկել Բաքվի ֆաբրիկա-գործարաններ: Փաստորեն երևում է, որ սոցիալիզմ կառուցող Ադրբեջանում ԼՂԻՄ-ի երիտասարդությունը դիտվում էր որպես ապրանք, առանց

ամորանքի, որի հետ վարվում էին այնպես, որպես կվարվեին յուրաքանչյուր մթերատեսակի կամ իրի հետ:

Բարձրացնելով ԼՂՀ պետադիսիվի փաստաթղթերը հանդիպում ենք այդ գործընթացի վնասակար ազդեցությունն ու հետևանքները բնութագրող վկայությունների: Դեռևս 1963 թ. արդեն քանիեդուրդ անգամ, Ադրբեջանի ԿԿ ԼՂ մարզկոմի քարտուղար Գ.Մելքունյանը և Աշխատավորների ղեկուսատուների ԼՂՄ Սովետի գործկոմի նախագահ Մ.Օհանջանյանը դիմել էին Ադրբեջանի ՍՍՀ մինիստրների Սովետի նախագահ է.Ն.Ալիխանովին վերանայելու 30-ական թվականներին Ադրբեջանի կառավարության կողմից նշակած ԼՂՄ-ի հայ երիտասարդության հավաքագրման վերաբերյալ ծրագիր-պլանը: Այսինքն մարզի պաշտոնական գրագրության մեջ այդ ծրագիր-պլանի վերացմանը մեծ տեղ էր հատկացվում: Այնտեղ ասվում էր՝ «16 տարիների ընթացքում կազմակերպված ճանապարհով մարզի շրջաններից հավաքագրվեցին և հանրապետության արդյունաբերական ու շինարարական կետեր ուղարկվեցին տասնյակ հազարավոր բանվորական ձեռքեր(ուժ): Նշված կոնտինգենտը աշխատանքային պայմանագրերի ժամկետի ավարտումից հետո մնացին ճոր աշխատանքային վայրերում, դառնալով քաղաքների մշտական բնակիչներ:

Երիտասարդության մի մասը Սովետական բանակում զինվորական ծառայությունն ավարտելուց հետո նույնպես աշխատանքի անցավ տարբեր քաղաքներում: Այդ պատճառով մարզում սուր կեղծով զգացվում է բանվորական ուժի պակաս, հատկապես լեռնային գոտիների կոլտնտեսություններում, որտեղ գյուղատնտեսական աշխատանքների հիմնական տեսակները մեքենայացման հնարավորություն չունեն և իրականացվում են ձեռքով:

Այսպիսի իրավիճակից և իրական հնարավորությունից ելնելով Ադրբեջանի ԿԿ-ի ԼՂ մարզկոմը և Աշխատավորների ԼՂԽՄ Սովետի գործկոմը խնդրեց Ադրբեջանի ՍՍՀ մինիստրների Սովետի նախագահ է.Ն.Ալիխանովին կարգազրեթի բաշխման ժամանակ մարզից բանվորական ուժի կազմակերպված հավաքագրման պլանը նախատեսված տարեկան պլանից նվազեցնել 50 տոկոսով:

Այսինքն, հետևությունը մեկն է. ադրբեջանական կառավարության կողմից ընդունված օրենքով կազմակերպված ձևով իրականացվում էր Լեռնային Ղարաբաղի հայ ազգաբնակչության երիտասարդ ուժի արտահոսքը, քղաքնելով այն կատարելագործվելու և մասնագիտություն ձեռք բերելու հանգամանքով:

Ադրբեջանի ղեկավարությունը լուր մի հոգս էր ունեցել՝ որքան կարելի է խոր ու անհուսալի փակուղի մղել մարզը, նրա հայ բնակչությանը քաշել գաղութարարական լծի տակ՝ մոռանալով, որ այդ հայությունը երբեք չի հանդուրժել օտարի լուծը և իր ազգային ինքնությունն ու վարչական ինքնավարությունը միշտ էլ պահպանել է արյան գնով:

1. Нагорный Карабах, Историческая справка, Е., 198; Перестройка и национальные отношения (О событиях в Нагорном Карабахе и вокруг него), Е., 1989; А.А.Хуршудян, Истина — единственный критерий исторической науки, Е., 1989; Карабахский вопрос. Истоки и сущность в документах и фактах, Степанакерт, 1989; Правда о Нагорном Карабахе, Степанакерт, 1989; Հր.Աբրահամյան, Արցախյան գոյամարտ, Ե., 1991, Բ.Ուլուբաբյան, Արցախյան գոյապայքարը, Ե., 1994, Վ.Խոջաբեկյան, Արցախը փորձության ժամին, Ե., 1991 և այլն:
2. Нагорный Карабах за 50 лет (1923-1973 гг.), (Стат.сб.), Степанакерт, 1974; Нагорно-Карабахская Автономная область Азербайджанской ССР за 60 лет. Юбилейный статистический сборник, Баку, 1983; Народное хозяйство СССР за 70 лет, М., 1987; Статистический ежегодник, Баку, 1987 и 1989 гг.; Վիճակագրական ժողովածու 1985-1996ԴԴ., Ստեփանակերտ, 1997 և այլն:

3. «Ելնելով մահմեդականների և հայերի միջև ազգային խաղաղության անհրաժեշտությունից և վերին ու ստորին Ղարաբաղի տնտեսական կապից,Լեռնային Ղարաբաղը թողնել Ադր.ԽՍՀ սահմաններում,նրան տալով մարզային լայն ինքնավարություն,վարչական կենտրոն ունենալով ինքնավար մարզի կազմի մեջ մտնող Շուշի քաղաքը»: Տես Ղր.Արքահամյան,Արցախյան զոյամարտ,Ե., 1991, էջ 56-57
4. Алев: Нагорный Карабах. История: Факты: События.Баку.1989.с.88
5. «Нагорный Карабах за 50 лет» статический сборник(1923-1973гг.).Степанакерт.1974.г ст.17
6. Վ.Է.Խոջաբեկյան, Արցախը փորձության ժամին, Ե., Հայաստան, 1991թ., էջ 62:.
7. "Бакинский рабочий,,. 1989, 7июня.
8. Всесоюзная перепись населения 1959 г. Азербайджанской ССР, М., 1963,с.140.Численность и состав населения СССР,М., 1924,с.126.
9. Нагорный Карабах за 50 лет \1923-1973гг.\ \Статистический сборник\Степанакерт,1974,ст. 17.
10. Народное хозяйство СССР за 70 лет,М.,1987.с.406-407.
11. «Եղբայրական ընտանիքում», խմբկղեգիա Հ.Մ.Բաբայան, Ն.Հ.Վոլոդին, Ս.Ա. Գասպարյան, Ջ.Բ.Գուլին, Բ.Ս.Կևորկով, Ազոնեշ,Բաքու,1973,էջ 27.
12. Եղբայրական ընտանիքում, Ազոնեշ,Բաքու, 1973թ., էջ 31:
13. 3.Չնայած մեծաթիվ կորուստներին, մարզը տվել է խորհրդային բանակի 23 զեներալ, խորհրդային Միության ծովակալ. Լեռնային Ղարաբաղի ծնունդ են խորհրդային Միության 21 հերոսներ, որոնցից մեկըՆելսոն Ստեփանյանը, խորհրդային Միության կրկնակի հերոս է:(ԼՂԻՄ-ը ՍՍՀՄ ժողովուրդների եղբայրական ընտանիքում (ԼՂԻՄ-ի 60-ամյակի առթիվ), Ստեփանակերտ,1983թ., էջ 5):
14. ԼՂՀ պետարխիվ, ֆ.142, ց.5, գ.29, ք.123:
15. Նույն տեղը, ք.126:
16. Նույն տեղը, ք. 69:
17. ԼՂՀ պետարխիվ, ֆ.142, ց.5, գ.29, ք.55:
18. Նույն տեղը, գ. 54, ք.18:
19. Նույն տեղը, գ.29, ք.57
20. Նույն տեղը, գ.54, ք.16:
21. Народное хозяйство СССР за 70 лет,М.,87,с.406-407. Численность и состав населения СССР,с.126,м.Է.Խոջաբեկյան, Արցախը փորձության ժամին, Ե., 1991, էջ 66:
22. Նույն տեղը,Վ.Է.Խոջաբեկյան, էջ 64:
23. Достижения Советского Нагорного Карабаха за 40 лет в цифрах.Статистический сборник, Степанакерт,1963, с.39. НКАО 50 лет в дружной советской семье, Степанакерт,1973,с.36. Нагорный Карабах за 50 лет, Стат.сборник,Степанакерт, 1974,с.23.м.Է.Խոջաբեկյան, Արցախը փորձության ժամին, Ե., 1991, էջ 65:
24. НКАО в дружной советской семье, Степанакерт, 1973,с.31, Численность и состав населения СССР, с.126,м.Է.Խոջաբեկյան, էջ 68:
25. ԼՂՀ պետարխիվ, ֆ.142,ց.5, գ.1, ք.50:
26. НКАО 50 лет в дружной Советской семье,с.33.Численность и состав населения СССР, с.126.
27. Մինչդեռ որոշ արտահոսքի պայմաններում անգամ մարզի հայ բնակչության թիվը հնարավոր էր այդպիսի մեծ տարբերություն չէր տա, եթե մարզում ստեղծված

լինեին բնակչության վերարտադրության համար համապատասխանաբար նորմալ պայմաններ, չոտնահարվեր հայ բնակչության ազգային արժանապատվությունը, ապա նրա թվական աճը ոչ թե կնվազեր, այլ կափելանար:

28. ЗСФСР в цифрах, с.4-5, 1989Г. մարդահամարի նյութերը:
29. НКАО 50 лет в дружной Советской семье, с.33. Численность и состав населения СССР, с.126. Нагорный Карабах за 50 лет, Стат.сборник, Степанакерт, 1974, с.19-20, м.е. Խորշաբեկյան, Արցախը փորձության ժամին, Ե, 1991, էջ 66, НКАО Азербайджанской ССР за 60 лет, Юбилейный статистический сборник, Баку, 1983, с.6.
30. Численность и состав населения СССР, М., 1924, с.14.
31. НКАО 50 лет в дружной советской семье, Степанакерт, 1973, с.31. Численность и состав населения СССР, м., 1924, с.126.
32. ԼՂՀ պետարխիվ, ֆ.142, ց.5, գ.1, ք.1:
33. Արցախ, Ստեփանակերտ, 1989թ., N.2-3, էջ 106:
34. Խորհրդային Ղարաբաղ, 1933, օգոստոսի 12, N.180:
35. ԼՂՀ պետարխիվ, ֆ.1, գ.1, գ.20, ք.208:

Տարումյան Ն.Ս.

**Демографические миграции в Нагорном Карабахе в
преддверии Арцахского движения**

РЕЗЮМЕ

Архивные материалы НКР, статистические показания и опубликованные работы показывают ту целенаправленную политику, которую вели азербайджанские власти в Нагорном Карабахе для этнического изменения Нагорно-Карабахской автономной области в пользу азербайджанцев, для претворения пантюркской идеологии к пути создания Туранской империи.

По пути претворения этих целей Азербайджанское правительство в первую очередь внесла демографическое изменение области. Это одна из тех социально-экономических и политических предпосылок, которые возраждали политические события в НКАО возникшие в начале 1988 года.

Sarumian N.P.

SUMMARY

Materials of archives of NKР, statistical evidenced and some published work shou the purposeful policed carried out by Azerbaijanian authorities in Nagorny Karabakh so that they could change the inhabitants' ethnic arrangement in the region lavourt of the Azerbaijanians, in lavourt of panrurk's ideology on the way of creating Turan Empire. On the way of realizing these purposes Azerbaijanian Government brought in some changes of demography in the region. It is one of those socil a political preconditions which rgenerated political events at the beginning of 1988.